

- ⁶⁴ ДАВО. – Ф. Р–4422, оп. 1, спр. 12. – Арк. 5.
- ⁶⁵ Там само. – Спр. 21. – Арк. 7.
- ⁶⁶ *Попель Н.К.* Танки повернули на захід. – М.: ООО “Издательство АСТ”; СПб.: Terra Fantastica, 2001. – С. 430.
- ⁶⁷ *Москаленко К.С.* На південно-західному напрямі... – С. 270.
- ⁶⁸ ЦАМО РФ. – Ф. 236, оп. 2673, спр. 974. – Арк. 248.
- ⁶⁹ *Москаленко К.С.* На південно-західному напрямі... – С. 272.
- ⁷⁰ *Василевський О.М.* Справа всього життя... – С. 380.
- ⁷¹ *Москаленко К.С.* На південно-західному напрямі... – С. 260.

Терещенко Т.В.

Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943–1950 рр. (на матеріалах Центральної України)

Соціальний розвиток українського села радянської доби і, зокрема, періоду відбудови народного господарства (1943–1950 рр.), надзвичайно важлива і актуальна проблема. У числі широкомасштабних заходів по ліквідації наслідків війни та нацистської окупації у соціальній сфері села, однією з важливих галузей була відбудова і розвиток мережі сільських культурно-освітніх закладів. Ця проблема знайшла певне висвітлення в історичній літературі¹. Більшість досліджень, через ідеологічну заангажованість, зображували парадний хід відбудови культурно-масових закладів, твердили про неухильний та всебічний розквіт народного господарства². Дослідники розглядали культурний розвиток на селі під кутом зору керівної, організаційної ролі КПРС.

Накопичений фактичний матеріал вимагає неупередженої інтерпретації і сучасної оцінки для відтворення реальної історії повоєнного українського села.

Об'єктом дослідження є процес відбудови культурно-масової роботи у 1943–1950 рр. Предметом дослідження є сільські клубні установи Київської, Полтавської, Кіровоградської і Дніпропетровської областей та їх культурно-просвітницька і політико-масова робота з селянством.

Мета дослідження — вивчити діяльність культурно-освітніх установ, розташованих у сільській місцевості, розкрити масштаби поширення і роль у селянському житті ідеологічної і культурної роботи.

В роки Великої Вітчизняної війни в селах в Україні було знищено близько 8 тис. сільських клубних установ. За роки окупації приміщення клубів частково руйнувалися, використовувалася не за призначенням, обладнання і інвентар було втрачено.

Відбудова мережі культурно-просвітницьких закладів розпочалася ще у ході Великої Вітчизняної війни. Станом на 1 липня 1944 р. у звільнених областях відновили свою роботу 120 зі 172-х існуючих до війни районних і сільських будинків культури, 399 з 424-х районних клубів, 3914 з 6762-х сільських клубів, 1543 з 4097-ти колгоспних клубів, 4580 хат-читалень, 1884 з 9197-ми червоних кутків³. У Полтавській області 50 клубів і 189 хат-читалень, у Дніпропетровській — 35 клубів, у Київській — 36 клубів і 26 хат читалень⁴. Лише у Корсунь-Шевченківському районі Київської області на 1 серпня 1944 р. відновили роботу: районний будинок культури, 21 колгоспний клуб з 38-ми існуючих до Великої Вітчизняної війни⁵. У Драбівському районі до окупації було 15 клубів, 50 хат-читалень і червоних кутків. Майже всі приміщення клубів і хат-читалень в районі були знищені, залишилися клубні приміщення у с. Мехедівка, Коломия, Рождественське, Драбово. У 1944 р. в районі відновив роботу лише один клуб⁶.

В наступному 1945 р. за планом наркомосвіти УРСР у звільнених областях мали бути відновленими: 312 районних будинків культури і клубів, 3082 сільських клубів. На

реконструкцію та відбудову було заплановано всього 8 млн. крб. асигнувань, яких було недостатньо⁷.

Відновлення мережі клубів стало одним з основних завдань культурного будівництва на селі у післявоєнний період. У 1945 р. при РНК УРСР був утворений комітет у справах культурно-просвітницьких установ на правах республіканського наркомату, в областях при виконкомах рад — відділи культурно-просвітницької роботи. Комітет і відділи організовували відновлювальні роботи, налагоджували діяльність клубів і хат-читалень.

Хати-читальні, що у довоєнний період відігравали ключову роль у політичній і культурній освіті сільського населення, в нових умовах вже не могли задовольняти зростаючі потреби, охопити усю різноманітність культурно-просвітницької роботи. Тому було взято курс на поступове перетворення хат-читалень у сільські і колгоспні клуби. Сотні таких клубів були створені у перші повоєнні роки, хоча, на жаль, у багатьох місцях ця реорганізація носила формальний характер, оскільки проводилася при слабкому матеріально-технічному забезпечені⁸.

У червні 1946 р. Комітет у справах культурно-просвітницьких установ при Раді Міністрів СРСР затвердив “Положення про державний сільський клуб”, яким мали керуватися у своїй роботі місцеві організації. Керівництво здійснювалося завідуючим і радою клубу, що складалася з представників партійної і комсомольської організацій, сільської ради колгоспу або радгоспу. На основі цього “Положення” був розроблений проект сільського клубу, у складі якого передбачалися глядацький зал зі сценою, фойє, бібліотека-читальня, кімната для гурткової роботи і відпочинку, спортивний майданчик, радіо, комплекти музичних інструментів і настільних ігор, спортивний інвентар⁹.

Досить скромні асигнування на культурне будівництво намічались четвертим п’ятирічним планом. У середньому на один Будинок культури виділялося по 25–30 тис. крб., що

звичайно, не могло задовольнити потреби сільської культ-просвіти. Але і ці невеликі кошти не завжди повністю використовувалися через нестачу будівельних матеріалів, робочих рук, техніки¹⁰. Це заважало розвитку культурно-масової роботи. Матеріальна база відновлювалася і розвивалася за рахунок мізерних коштів сільських рад, колгоспів, радгоспів, тому багато клубів мали погане обладнання і були не відремонтовані. Так, у 1947 р. у складному стані перебували клуби сіл Іскрене (колгосп ім. Шевченка) Шполянського району Київської області, Лебедина (колгосп ім. Ворошилова), Кам'яноватка (колгосп ім. Калініна). Мало уваги приділяли сільським клубам виконкоми сільських рад та сільські партійні організації, внаслідок чого, вони не забезпечувалися вчасно паливом, були невідготовлені до зими. Як, наприклад, сільські клуби сіл Матусів, Сергіївка, Васильків Шполянського району¹¹. Не забезпечені гасом для освітлення і паливом були села Маловисківського району Кіровоградської області¹².

Успіх роботи культурно-освітніх установ у великій мірі залежав від правильного добору, розстановки і виховання кадрів. На селі за роки війни підготовка їх була різко скорочена, значна частина культосвітніх працівників перебувала в лавах Червоної армії, деякі були висунуті на більш відповідальну роботу, а у клуби прийшла працювати молодь, що не мала ні спеціальної освіти, ні достатнього досвіду. Серед завідуючих сільськими клубами у 1947 році вищу освіту мали 0,4 % працівників, середню — 0,3 %, семирічну — 61,3 %, початкову — 22,4 %. Більше половини з них мали стаж роботи рік і лише 4 % — більш ніж 5 років. Після завершення війни і демобілізації з армії, такий стан з кадрами пояснювався великою плінністю¹³, викликаною низькою заробітною платою працівників культурно-просвітницьких установ, поганими побутовими умовами, байдужим ставленням керівників до проблем і потреб клубної роботи¹⁴. РНК СРСР у 1944 р. прийняв рішення про підвищення заробітної плати,

завідуючим хатами-читальнями і сільськими клубами, директорам, художнім керівникам і інструкторам районних Будинків культури, але воно було незначним і не забезпечувало прожиткового мінімуму¹⁵. Тому республіканські, обласні органи влади зобов'язували колгоспи забезпечувати працівників клубів житлом, дровами, гасом, виділяти присадибну ділянку. Багато працівників клубів вимушені були одночасно працювати у колгоспах і радгоспах, отримуючи за це відповідно трудодні. Широко залучалися до цієї роботи по сумісництву вчителі. Ці заходи сприяли деякій стабілізації кадрів, але не усували їх плінність¹⁶. Так, у 1947 р. по Звенигородському району Київської області з 20-ти завідуючих сільськими клубами, 10 були зняті з посад тому, що на цю роботу вони були призначені без відповідних знань. Натомість, відповідно до постанови обкому КП(б)У і облвиконкому про необхідність поліпшення роботи культурно-освітніх установ підібрані були завідуючими клубами — 2 комуністи і 4 комсомольці¹⁷.

У 1949 р. у Шполянському районі було замінено 11 завідуючих клубами, з них 8 — через невідповідність посаді¹⁸. З 17-ти завідуючих сільськими клубами — лише 7 мали середню освіту, 10 — мали семирічну освіту. При цьому 9 осіб мали стаж роботи 1 рік, 6 осіб — 2 роки, 2 особи — 3 роки. З 8-ми завідуючих колгоспними клубами, лише один мав середню освіту, 7 осіб мали семирічну освіту. При цьому 4 особи мали стаж роботи 1 рік, 2 особи — 2 роки, 2 особи — 3 роки¹⁹. У 1950 р. у Звенигородському районі Київської області необхідно було замінити ряд завідуючих клубами через невідповідність посадам. З 26-ти завідуючих клубами вищу освіту мав лише один, 3 особи мали середню освіту²⁰.

Недостатнім було керівництво роботою культурно-освітніх закладів з боку окремих працівників районних та обласних управлінь культури, що були необізнані з роботою на місцях, не вмiли організувати культурно-освітню роботу на селі, пов'язувати з практикою виробництва колгоспів, МТС,

радгоспів. Вони допускали у ряді випадків байдуже і безвідповідальне ставлення до вивчення і розстановки кадрів²¹.

Протягом 1945–1950 рр. було відремонтовано і побудовано нових 5235 сільських клубів²². Коштів для цього не вистачало. Партійні та радянські органи влади змушені були вдаватися до допомоги громадськості. Проводити декадниги, місячники, недільники по ремонту клубних приміщень, заводу палива, але ці заходи були мало ефективними. Так, клубні приміщення у селах Шполянського району Київської області не були відремонтовані протягом декадника через відсутність будівельних матеріалів, паливо не завозилося через відсутність нарядів²³.

У 1950 р. в республіці 1582 сільських та 1670 колгоспних клубів орендували приміщення. Під час загального обстеження культурно-освітніх закладів Київської області у 1950 р. з'ясувалося, що з 1135 сільських клубів 105 взагалі не мали приміщень, а 524 — зали для глядачів²⁴. Станом на 1 січня 1950 р. у Звенигородському районі з 27-ми сільських клубів лише 18 мали власні приміщення, 9 розміщувалися у приміщеннях сільрад і правлінь колгоспів²⁵. У Шполянському районі з 24 клубів — 5 розташовувалися у пристосованих приміщеннях, 14 не відповідали призначенню, всі клуби були погано обладнані і потребували ремонту²⁶. Частина приміщень сільських клубів використовувалася не за призначенням. Так, Железнячський клуб у Катеринопільському районі Київської області використовувався як склад міндобрив, у селі Старе Бориспільського району клубне приміщення було перетворене у зерносховище, у деяких клубах Броварського району вирощували шовкопрядів²⁷.

Майже всі клубні заклади відчували гостру нестачу меблів. У переважній більшості були дерев'яні лавки, які розставлялися під час глядацьких заходів, а потім прибиралися, щоб звільнити місце для танців. У частині сільських і

колгоспних клубів замість пересувних лавок були вкопані у землю стовпчики, на які накладено дошки.

Про стан сільських клубів свідчить заява завідуючого клубу Королівської сільради Макарівського району Полтавської області на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрушова. Він писав, що сільський клуб потребує негайного ремонту, у квітні 1949 р. передня стіна клубу обвалилася, а гроші (300 крб.) були перераховані на рахунок колгоспу, але правління не передало їх для потреб клубу. Він скаржився, що у клубі зламани лавки, стіл, сцена гола. Комплектів шашок, шахів не має. Молоді не має чим займатися, тому вона пиячить.

Навіть на кінець 40-х рр. матеріальна база сільських клубів залишалася дуже слабкою. Так, 24 сільські клуби Звенигородського району станом на 1.01.1949 р. мали всього 55 столів, 322 стільці, 310 лав, 16 шаф, 76 струнних інструментів, 16 гармоній, 2 патефони, 90 платівок, 49 наборів шашок, 22 комплекти шахів, 3 волейбольні м'ячі, 11 радіоприймачів. Причому більша частина обладнання була придбана клубами саме у 1949 р.²⁸

Характерною рисою діяльності всіх культурно-освітніх установ надмірна політизація і ідеологізація, що впливала з загальних установок державної політики в галузі культури: пропаганда марксистсько-ленінського вчення, виховання у населення вірності ідеалам соціалізму, Комуністичної партії.

У відповідності з "Положенням" про сільський клуб робота сільських культурно-просвітницьких установ будувалася за такими напрямками, як роз'яснення поточних політичних подій, політична і науково-просвітницька пропаганда, надання консультацій з питань економіки і права, всебічна допомога політичній самоосвіті, організація культурного відпочинку, розвиток художньої самодіяльності сільських жителів²⁹.

У звіті відділу культури Шполянського району Київської області за 1949 р., зазначається, що основним завданням

клубів у роботі серед трудящих були пропаганда виконання планів ІV Сталінської п'ятирічки за чотири роки; мобілізація селян району на виконання “історичних” постанов Пленумів ЦК ВКП(б), постанов XVI з'їзду та виконання зобов'язань перед Сталіним; пропаганда серед колгоспників наукових та політичних знань; організація культурного дозвілля селян району, масової політичної і культурно-освітньої роботи під час весняної посівної, збирання урожаю, хлібоздачі; підготовка та проведення знаменної дати — 70-ти річчя з дня народження Й. В Сталіна³⁰.

Відділ культури Звенигородського району Київської області визнавав вагомий вплив клубів на весь хід виконання господарчих і політичних завдань колгоспів району. Він підкреслював роль клубної роботи у організації своєчасного проведення збирання врожаю, достроковому виконанні хлібоздач державі, у проведенні на високому рівні виборів до Верховної Ради СРСР та місцевих рад. У звіті підкреслювалось, що завдяки вдалій ідейно — політичній роботі культосвітніх установ 99,87% селян прийшли на вибори та проголосували за блок комуністів та безпартійних³¹.

Таким чином, на перше місце у діяльності клубів ставилася пропаганда політичних і наукових знань, у той час як проблема гуманітарного і естетичного виховання сільських жителів відсувалося на другий план. Основну увагу приділяли вихованню ідеологічно витриманого громадянина. Таке важливе, особливо для підростаючого покоління, завдання як виховання поваги і любові до праці хлібороба теж виявилася обійденою. Недооцінка цього моменту у поєднанні з загальним несприятливим для селянства соціально-економічним фоном, на якому відбувалося розселяння українського села, у недалекому майбутньому позначилось великими соціальними, моральними втратами, падінням престижності сільськогосподарської праці.

Обстановка насилля і граничного консерватизму, притаманна для періоду культу особи, наклала важкий

відбиток на все суспільно-політичне життя в Україні. Замість творчого вивчення і засвоєння селянами основ культури панувала атмосфера догматичного підходу до просвіти, некритичне повторення досить обмеженого кола політичних істин того часу. Замість розвитку творчих потенцій людей, ознайомлення їх з кращими творіннями людської цивілізації, культурно-просвітницька і масова робота зводилася, як правило, до політичної освіти і настирливої ідеологічної обробки.

Робота багатьох клубів часто зводилася лише до читання лекцій на суспільно-політичні теми або до демонстрації кінофільмів. Репертуар гуртків художньої самодіяльності суворо регламентувався і контролювався під кутом зору “відповідності ідеалам соціалізму”. Крім того, у роботі гуртків існував ще ряд організаційних недоліків. Так, у звіті Звенигородського відділу культури зазначалися такі недоліки, як сезонність у роботі, коли з початком масових робіт у полі значна частина гуртків згортала свою роботу, а в окремих клубах гуртки зовсім припиняли свою роботу; відсутність достатньо підготовлених керівників гуртків, особливо художньої самодіяльності; непристосованість у ряді сіл клубних приміщень для проведення гурткової роботи. І хоча роботі гуртків приділялася серйозна увага з боку партійних і радянських органів, ліквідувати недоліки сповна не вдавалося.

Лекційна робота у займала пріоритетне місце у діяльності сільських клубів. Проводилася вона, головним чином, штатними лекторами обласних і районних лекторських груп. Тематика переважно стосувалася міжнародного становища, внутрішньої політики партії, окремих питань суспільно-політичного життя. Так, наприклад, у клубі Оржицького районного будинку культури Полтавської області протягом вересня 1949 р. були прочитані лекції на теми: “Про міжнародний стан”, “6 років з дня визволення Полтавщини”, “Молодь на захист миру”³². Протягом 1950 року у Звенигородському районі Київської області планово проводилися

лекції на теми: “Соціалістичне змагання — могутній засіб піднесення сільського господарства”, “Як виростити високий врожай кукурудзи і проса”, “Боротьба китайського народу”, “Сталін — це Ленін сьогодні”, “Виконання зобов’язань, взятих у листі до великого Сталіна”, “Товариш Сталін — організатор і натхненник наших перемог”, “День сталінської конституції” “Постанова пленуму ЦК ВКП(б) У — бойова програма партії і радянського народу у боротьбі за піднесення сільського господарства”³³. У Шполянському районі читалися лекції: “Життя і діяльність Леніна”, “Життя і діяльність Орджонікідзе”, “Життя і діяльність Крупської”³⁴. Це тоді, як селяни неодноразово висловлювали побажання послухати лекції на теми “Любов і дружба”, “Мораль і етика”³⁵.

Окрім великої кількості різноманітних лекцій і бесід на суспільно-політичні теми, бібліотеки і клуби проводили багато книжкових виставок. Серед тем обов’язковими були: “На допомогу тим, хто вивчає “Короткий курс історії ВКП(б)”, “На допомогу тим, хто самостійно вивчає біографію Й. В. Сталіна”. Обов’язковим моментом політичної освіти селян вважалося вивчення “Короткого курсу ВКП(б)” та так званої “сталінської” Конституції СРСР (1936 р.), положення якої — багато у чому декларативні — бралися сільськими жителями на віру і зачувалися напам’ять.

Вагому роль в ідеологічній обробці сільського населення відігравали так звані культорганізатори. Вони працювали біля кожного молотильного агрегату, біля кожної ланки і бригади, у полі і на косовиці, проводили роз’яснення “дійове, наступальне і послідовне”, з таким розрахунком, щоб ініціювати після кожної такої бесіди виробниче піднесення. Так, культорганізатор М. А. Ващенко Скотарівського клубу (колгосп ім. К. Маркса), у 1949 р. роз’яснюючи у польовій бригаді листа Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б) У від 1 жовтня 1949 р. про розгортання всенародного соціалістичного змагання, домігся, щоб колгоспники цієї бригади взяли на себе зобов’язання виростити високий врожай. Зокрема, ланка

колгоспниці Н. А. Бондар взяла на себе зобов'язання виростити і зібрати у 1949 р. по 600 пудів кукурудзи з кожного гектара і по 300 центнерів цукрового буряка. Результати соціалістичного змагання оприлюднювалися у пресі, вивішувалися на дошках пошани, графіках показників, на так званих листках слави. У більшості колгоспів були встановлені червоні перехідні прапори для передових бригад і ланок³⁶.

Метою такого сильного ідеологічного тиску на свідомість селянства було обмежити його кругозір лише усвідомленням необхідності ведення постійної і впертої боротьби з ворогами соціалізму, невинного подолання різних труднощів, що постійно виникають на шляху, тобто привчити його до усвідомлення, що важке життя неминуче на певному етапі в ім'я побудови світлого майбутнього.

Отже, у період відбудови народного господарства більшість сільських культурно-освітніх установ Центральної України, знаходилася у досить скрутному, занедбаному стані. Не дуже багаті й до війни, вони були вкрай розорені під час окупації. Число клубів зменшилося більше як вдвічі.

Держава і Комуністична партія справедливо розглядали культурно-освітні установи як могутній засіб політичного та ідеологічного впливу на маси. Тому в четвертому п'ятирічному плані відбудови і розвитку народного господарства на 1946–1950 рр. ставились завдання по вдосконаленню культурно-просвітницької роботи серед населення і вихованню його в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Робота культурно-освітніх закладів фінансувалася за залишковим принципом. Через суцільну бідність і вкрай недостатню матеріальну базу установ культури просвітницька робота на селі у досліджуваний період відбудови гальмувалася. Культосвітні працівники спрямовували основні зусилля на будівництво приміщень, ремонт і облаштування клубів і хат-читалень.

Все ж, була проведена значна робота по створенню передумов для зросту культурного і політичного рівня селянства. Однак, негативні явища і недоліки у самій постановці культурно-просвітницької роботи, її ідеологічна загостреність, недостатні можливості для практичного здійснення істотно знижували реальний результат. Культурний розвиток села значно відставав від міста. Можливості сільських установ культури поряд з перспективами професійного росту, умовами життя і оплатою праці не задовольняли багатьох колгоспників.

Примітки:

¹ Байраківський А.І., Погорєлов В.М. Відродження культурно-освітньої роботи на селі в повоєнний період // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 3; Журовский Я. Подъем культурно-технического уровня трудящихся — закон развития социалистического общества // Народное хозяйство СССР. – Сб. 4. – М.: Госпланиздат, 1951; Клуби і бібліотеки Радянської України. – К.: Держполітвидав України, 1960; Лаврінович М.І. Соціальні проблеми розвитку колгоспного села. – К.: Політвидав України, 1975; Сільські клуби. Зб. матеріалів до сорокаріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1957; Штыволока О.І., Яковлєва Л.В. Відновлення роботи закладів освіти і культури у визволених від німецько-фашистських загарбників районах Української РСР (1943–1945) // Архіви України. – 1978. – № 2.

² Буцько М., Лаврінович М. Відродження колгоспного села (Комуністична партія України — організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968; Мольченко В.П. Комуністична партія України в боротьбі за відновлення і розгортання діяльності культурно — освітніх закладів на селі в післявоєнний період (1941–1950 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 10. З історії боротьби Комуністичної партії України за піднесення культури трудящих. – К.: Видав-во Київського ун-ту, 1966; Омельчук Д.В. Керівництво Комуністичної партії засобами масової інформації на визволеній території України (1943–1945 рр.) // УІЖ. – 1983. – № 12.

³ Манаенков А.И. Культурное строительство в послевоенной деревне 1946–1950 гг. – М.: Знание, 1991. – С. 12; Культурне будівництво в Українській РСР, Червень 1941–1950.: Зб. документів і матеріалів / Уп. А. І. Бичкова. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 123.

⁴ Культурне будівництво в Українській РСР, Червень 1941–1950.: Зб. документів і матеріалів / Уп. А. І. Бичкова. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 90.

⁵ Культурное строительство в Черкасской области (1917–1980).: Сб. документов и материалов / Н. И. Береза. – Днепропетровск: Промінь, 1989. – С. 90.

⁶ Там само. – С. 92.

⁷ Штиволюка О.І., Яковлева Л.В. Відновлення роботи закладів освіти і культури у визволених від німецько-фашистських загарбників районах Української РСР (1943–1945) // Архіви України. – 1978. – № 2. – С. 31.

⁸ Манаенков А.И. Вказ праця. – М.: Знание, 1991. – С. 13; Советская деревня в первые послевоенные годы 1946–1950 / Ред. Л. М. Кузнецова. – М.: Наука, 1986. – С. 479.

⁹ Культурно просвітницька робота. 1946. – № 3. – С. 50–51.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 30, спр. 1674. – Арк. 23.

¹¹ Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО). – Ф. Р-2182, оп. 2, спр. 1. – Арк. 1.

¹² Державний архів Кіровоградської області. – Ф. Р-285, оп. 5, спр. 46. – Арк. 19.

¹³ ДАЧО. – Ф. Р-4099, оп. 1, спр. 6. – Арк. 1.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 450. – Арк. 18.

¹⁵ Собрание постановлений и распоряжений Правительства СССР. – 1944. – № 12. – С. 227–231.

¹⁶ Советская деревня в первые послевоенные годы 1946–1950 / Ред. Л. М. Кузнецова. – М.: Наука, 1986. – С. 485.

¹⁷ ДАЧО. – Ф. Р-4099, оп. 1, спр. 1. – Арк. 2.

¹⁸ Там само. – Спр. 3. – Арк. 2.

¹⁹ Там само. – Арк. 3.

²⁰ Там само. – Спр. 12. – Арк. 2.

²¹ Литвин К. Поліпшити культурно-освітню роботу на селі // Соціалістична культура. – 1956. – № 4. – С. 9.

²² Культурне будівництво в Українській РСР, Червень 1941–1950.: Зб. документів і матеріалів / Уп. А. І. Бичкова. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 135.

²³ ДАЧО. – Ф. Р-2182, оп. 2, спр. 1. – Арк. 5.

- ²⁴ Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. — С. 168.
- ²⁵ ДАЧО. — Ф. Р-4099, оп. 1, спр 12. — Арк. 2.
- ²⁶ Там само. — Спр. 3. — Арк. 2.
- ²⁷ Рибак І.В. Вказ. праця. — С. 168.
- ²⁸ ДАЧО. — Ф. Р-4099, оп. 1, спр. 6. — Арк. 6.
- ²⁹ Культурно просвітницька робота. — 1946. — № 3. — С. 50–69.
- ³⁰ ДАЧО. — Ф. Р-4099, оп. 1, спр.3. — Арк. 1.
- ³¹ Там само. — Спр. 12. — Арк. 4.
- ³² Державний архів Полтавської області. — Ф. Р-8151, оп. 1, спр. 2. — Арк. 4.
- ³³ ДАЧО. — Ф. Р-4099, оп. 1, спр. 1. — Арк. 10; спр. 3. — Арк. 12.
- ³⁴ Там само. — Ф. Р-2182, оп. 1, спр. 3. — Арк. 3.
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1635. — Арк. 42.
- ³⁶ ДАЧО. — Ф. Р-4099, оп. 1, спр.3. — Арк. 6.